

TEFSİRİN MAHİYETİNE DAİR TARTIŞMALARDA

İBN HALDÛN VE MOLLA FENÂRÎ MUKAYESESİ *

Comparison of Ibn Khaldun and Molla Fanari Concerning Debates on the
Nature of Tafsir

Sümeyye SEVİNÇ**

Öz

Tefsirin mahiyeti, İslâm ilim geleneğinin gerek klasik gerekse çağdaş döneminde tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda tefsirin bir ilim olmadığını ileri süren yaklaşıma muhalif olarak tefsirin müstakil bir ilim olduğu yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu iki yaklaşıma ilaveten tefsirin kendine özgü bir ilim olduğuna dair bir üçüncü yaklaşım tartışmaya yön vermiştir. Bu araştırmada, zikri geçen üçüncü yaklaşımı Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde belirgin bir şekilde yansıtan Molla Fenârî ve onun çağdaşı İbn Haldûn'un tefsire dair görüşleri mukayese edilmektedir. Her iki âlim de tefsire dair görüşlerini, eserlerinin mukaddimelerinde ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, İbn Haldûn'un tarihi olarak bilinen *Kitâbü'l-İber*'in giriş bölümü olan *Mukaddime*'si ve Molla Fenârî'nin *Aynü'l-a'yân* adlı eserinin mukaddime kısmı çerçevesinde tefsirin diğer ilimler içerisindeki yeri ele alınmaktadır. Her iki müellif de tefsirin kendine mahsus yapısı sebebiyle küllî kaidelerinin bulunmadığını düşünmektedir. Fakat İbn Haldûn tefsiri rivâyet ve dil ile sınırlamakta, buna karşın Molla Fenârî ise tefsire rivâyet ve dilin ötesinde belirli şartlar dâhilinde geniş bir anlam alanı açmaktadır. Netice itibarıyla söz konusu iki âlim, tefsirin kendine özgü nasıl bir yapı arz ettiğini farklı açılardan göstermiş bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Haldûn, Molla Fenârî, *Mukaddime*, *Aynü'l-a'yân*

Absract

The nature of the Tafsir has been the subject of controversy both in the classical and contemporary periods of Islamic scientific tradition. According to this approach, it is seen that Tafsir is a distinctive science as opposed to the approach which asserts that it is not a science. In addition to these two approaches, a third approach that makes Tafsir a unique science has led the discussion. In this research, Molla Fanari, whose views reflect the third mentioned approach in the period of the foundation of the Ottoman Empire, is compared with his contemporaries Ibn Khaldun's

* Makale Gönderilme Tarihi: 14.11.2019 / Makale Kabul Tarihi: 28.12.2019 / Makale Yayın Dönemi: Aralık 2019
Doi: 10.20486/imad.646947

** Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Kütahya, Türkiye / e-posta: sumeyye.sevinc@dpu.edu.tr / ORCID NO: <https://orcid.org/0000-0002-3083-6453>.

views on the science of Tafsir. Both scholars reveal their views on Tafsir in the preliminary part of their works. In this study, how aforementioned scholars give place to Tafsir considering the other science branches specific to Ibn Khaldun's *Muqaddimah*, which is the introductory chapter of his historical book *Kitab al-Ibar*, and the preliminary part of Molla Fanari's *Ayn al-Ayan*. Both authors think that due to the peculiar nature of the Tafsir, it has not any universal precepts. However, Ibn Khaldun limits Tafsir to narrative and language, while Molla Fanari opens a wide range of meanings beyond the narrative and language under certain conditions. As a result, these two scholars have shown from different angles how Tafsir science presents its unique structure.

Key Words: Tafsir, Ibn Khaldun, Molla Fanari, *Muqaddimah*, *Ayn al-Ayan*

Giriş

Tefsirin mahiyetine dair tartışmalar İslâm düşünce geleneğinin klasik döneminden itibaren tezahür etmektedir. Bu tartışmalarda genellikle tefsirin müstakil bir ilim olup olmadığı, şayet müstakil bir ilimse nasıl bir mahiyet arz ettiği meselesi, klasik bilim felsefesinin ilim için ön gördüğü kıstaslar merkezinde sorgulanmaktadır. Bu araştırmada tefsirin mahiyetine dair tartışmalar çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde dikkat çeken tefsirin kendine özgü bir ilim olduğu şeklindeki iddia veya başka bir ifade ile bir ilim olarak kabul edildiği takdirde tefsirin diğer ilimlerden ayrılmasının imkânı üzerinde durulacaktır.

İslâm ilim geleneği içerisinde Osmanlı tefsir geleneğinin erken dönemlerinde Dâvud el-Kayserî (ö. 751/1350), Cemâleddin el-Aksarayî (ö.791/1388-89 [?]), Hacı Paşa el-Aydinî (ö. 820/1417), Ahmed-i Dâî (ö. 820/1417), Kutbüddin el-İznikî (ö. 821/1418), Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420) ve Mûsâ b. Hüseyin el-İznikî (ö. 833/1429) gibi Molla Fenârî'ye kadar pek çok isim tefsirde öne çıkmaktadır. Ayrıca İslâm ilim geleneğinde İbn Haldûn'dan önce Fârâbî (ö. 339/950), İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Hârizmî (ö. 387/997), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi âlimlerin ilimlere dair tasnifleri bilinmektedir. Söz konusu âlimler arasında tefsiri bir ilim olarak zikretmeyenlerin yanı sıra tefsiri bir ilim olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Bu iki tavra ilaveten tefsirin ilimler içerisinde kendine özgü bir ilim olduğuna yönelik üçüncü bir tavır da ortaya çıkmıştır. Esasen görüşleri incelenecek olan bu iki âlim, tefsirin ilim olmasına dair tartışmalarda bahsi geçen üçüncü tavrın dikkat çekici temsilcilerindedir. Bu minvalde araştırmaya yön vermek üzere tefsire bir ilim olma niteliği yüklemesine rağmen onun bilinen anlamda bir ilim

olmadığına dair yorumlarına istinaden meselenin odak ismi Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) tefsire dair görüşleri ile onunla aynı dönemde bir müddet Mısır'da bulunan çağdaşı İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) tefsirin ilimler içerisindeki yerine dair serrettiği görüşleri mukayese edilecektir. Fenârî görüşlerini *Aynü'l-a'yân* adlı Fâtihâ tefsirinin girişinde, İbn Haldûn ise *Mukaddime*'sinde ortaya koyduğundan araştırmada bu iki eser esas alınacaktır. Diğer taraftan her ne kadar araştırmamızın temelini söz konusu iki eser teşkil etse de onların konuyla ilgili diğer eserlerine de müracaat edilecektir.

Netice itibariyle incelemede her iki âlimin öncelikle buldukları ilmî, kültürel ve sosyal çevreye temas edilecek ardından ilimler tasnifinde tefsire verdikleri yer gözden geçirilecektir. Böylelikle tefsire kendine özgü bir ilim olma hüviyeti atfeden iki âlimin ortak ve farklı taraflarını değerlendirmek suretiyle tefsirin mahiyetine dair tartışmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

1. İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin Buldukları Entelektüel Ortam

Kuzey Afrikalı İbn Haldûn ile Anadolu coğrafyasından Molla Fenârî'nin yaşadığı dönemde İslâm dünyasında Merâğa, Tebriz ve Mısır gibi ilim merkezlerinde entelektüel bir hareketlilik bulunuyordu. Bilhassa Mısır sadece İran, Anadolu ve Suriye'deki âlimler açısından değil aynı zamanda Mağrib (Fas), Tunus ve Cezayir'deki âlimler için de merkezî bir yerdi. Bu dönemde Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365), Sa'düddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) gibi âlimler fikirleriyle entelektüel birikime katkı sağlamaktaydılar.

İbn Haldûn (732/1332-808/1406) ve Molla Fenârî (751/1350-834/1431) İslâm dünyasının iki önemli devleti Memlûkler ve Osmanlı döneminde hayat sürmüşlerdir. Her ne kadar bu dönemde Osmanlı Devleti henüz yükseliş sürecine girmemişse de dönemin entelektüel açıdan canlı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu süreçte zikri geçen iki âlimin tefsire dair değerlendirmeleri için gerekli ilmî ortam mevcuttur.

Araştırmamızın bu kısmında İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin bulunduğu entelektüel ortam değerlendirilirken yaşadıkları coğrafya, bağlı oldukları gelenekler, toplumsal rolleri ve etkileşimde buldukları âlimler göz önüne alınacaktır. Bu

bağlamda öncelikle Molla Fenârî'nin yaşadığı coğrafyaya dikkat çekilebilir. Nitekim o, hayatının büyük bir kısmını Anadolu'da geçirmesine rağmen farklı coğrafyalarda da bulunmuştur. Molla Fenârî'nin ilk olarak tahsil görmek üzere gittiği Mısır'da 780/1378-785/1383 yılları arasında bulunduğu bilinmektedir.¹ Bu yıllar Molla Fenârî'nin Mısır'da kaldığı en uzun süredir. Fenârî'nin bundan sonra da değişik münasebetlerle Mısır'da bulunduğu rivâyet edilmektedir. Nitekim onun 822/1420 ve 832/1430 yıllarında Mısır'a kısa süreli ziyaretlerinin olduğu nakledilmektedir.² Bu yıllarda İbn Haldûn'un da Mısır'da olduğu bilinmektedir. Zira İbn Haldûn hayatının bir döneminde Kuzey Afrika'da (732/1332-763/1362) bulunmuş, ardından Endülüs'e (764/1363-766/1365) ve Kuzey Afrika'ya (766/1365-780/1378) tekrar gitmiş ve Tunus'tan (780/1378-784/1382) sonra ise Mısır'a geçmiştir.³ İbn Haldûn'un Mısır'da bulunduğu 784-808/1382-1406 yılları Molla Fenârî'nin tahsil yıllarının sonuna tekabül etmektedir.⁴ Ancak bu dönemde İbn Haldûn Mısır'da Mâlikî müderrisliği görevini ifa ederken, kendisinden 18 yaş küçük olan Molla Fenârî Mısır'da Bâbertî'den Hanefî fikhını tedris eden bir öğrenciydi.⁵

İbn Haldûn mühürdar, müderris, kâtip, vezir, kâdî ve sûfî gibi toplumsal rollerde bulunmuştur. Bu toplumsal roller, Molla Fenârî ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Nitekim Molla Fenârî'nin Osmanlı ulemâsının çoğunda görülen müderris, kâdî, fakîh, sûfî ve düşünür gibi toplumsal rollerde bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu roller içerisinde özellikle kâdî ve sûflük rollerinin mezcedilmesi açısından iki âlimin benzerlik arz ettiği ifade edilebilir. Üstelik eğitimle ilgili rolleri de fetva makamında olmaları gibi mutabakat halindedir. Ayrıca İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin bağlı buldukları gelenekler de ortak bir noktada kesişmektedir. Zira İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) geleneğini benimsediği

¹ Süyûtî, Celâlüddîn, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nuhât* (Mısır: Dâru'l-Fikir, 1979), 1/98.

² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/591; Zirikli, Hayreddîn, *el-A'lâm* (Beyrut: Daru'l-ilm li'l-melâyin, 2002), 6/110.

³ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *et-Ta'rîf bi İbn Haldûn ve rihletuhu garben ve şarken*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1951), 79, 80, 248, 249, 253.

⁴ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, 253, 347, 380, 383, 384.

⁵ İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, 254.

görülmektedir. Her ikisinin de uzun süre kâdî olarak görevde bulunmaları ve Râzî geleneğinden beslenmeleri, sûfî meşreplerine nazaran fakîh ve kâdî yönlerinin öne geçtiğine delil teşkil edebilir.

Molla Fenârî'nin etkileşimde bulunduğu âlimlere gelince her ne kadar pek çok isim zikretmek mümkünse de bilhassa İbn Haldûn ile ortak olarak etkileşimde bulunduğu iki isim üzerinde durulabilir. Bu minvalde ilk olarak hocası Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) dikkat çekmektedir. Molla Fenârî hocası Bâbertî'den istifade etmiştir.⁶ Buna mukâbil İbn Haldûn'un Bâbertî ile arasında hoca – talebe ilişkisinin bulunup bulunmadığı meçhul kalsa da Bâbertî Mısır'da vefat etmeden bir iki yıl önce İbn Haldûn'un Mısır'a geldiği bilinmektedir.⁷ Nitekim İbn Haldûn Mısır'a geldiği 784/1383 senesinde Kahire'deki el-Medresetü'l-Kamhiyye'nin Mâlikî fikhî müderrisliğine atanmıştır.⁸ Ömrünü Mısır'da geçiren Bâbertî'nin 786/1384 senesinde vefat etmesi, İbn Haldûn'un Bâbertî'nin son zamanlarına yetiştiğini göstermektedir. Nitekim 19 Cemaziyelâhir 786 senesinde dört mezhep kadılığındaki en üst makam olan Mâlikî kâdilkudâtı olarak atanmış olan İbn Haldûn,⁹ aynı sene Bâbertî'nin vefat ettiği 19 Ramazan tarihinde kadılık görevini sürdürüyordu. Ancak İbn Haldûn'un Bâbertî ile ilgili değerlendirmeleri onun *Mukaddime*'sindeki Bâbertî ile ilgili tanıtımından çıkarılabilir. Zira İbn Haldûn, Bâbertî'yi acem diyarından Mısır'da Hanefilerin bir şeyhi olarak takdim etmekte ve kendisine bir iki mesele hakkında soru sorduğunu ve verdiği cevapların tatmin edici olduğunu ifade etmektedir.¹⁰ Dolayısıyla İbn Haldûn'un Molla Fenârî'nin hocası Bâbertî'den ders alıp almadığı kesin olarak bilinmemesine rağmen İbn Haldûn'un Bâbertî ile aynı dönemde Mısır'da bulunup görüştüğü ve Bâbertî'nin İbn Haldûn'da takdir uyandırdığı açıktır.

İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin etkileşimde bulunduğu bir diğer isim her ikisinin de talebesi olan İbn Hacer'dir (ö. 852/1449). Sehâvî (ö. 902/1497) İbn Haldûn'u

⁶ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *İnbâu'l-gumr bi enbâi'l-umr*, thk. Hasan Habeşi (Kahire: Lecnetü İhyâi's-türâsi'l-İslâmî, 1972), 3/465; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/591.

⁷ İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, 253.

⁸ İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, 253.

⁹ İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, 254.

¹⁰ İbn Haldûn, Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfî (Mısır: Nehdatü Mısır, 2010), 2/778.

İbn Hacer'in hocaları arasında zikretmektedir.¹¹ Ancak İbn Hacer, hocası İbn Haldûn'un aynı zamanda iyi bir münekkiddir. Söz gelimi Sehâvî'nin aktardığına göre İbn Hacer, İbn Haldûn'un Câhız gibi kelime oyunları yaptığı kanaatindedir.¹² Diğer taraftan İbn Hacer icazet almak suretiyle hocası Molla Fenârî'den istifade eden âlimlerdendir.¹³ İbn Hacer Molla Fenârî'nin Arapça, meâni ve kıraatı iyi bildiğini ve pek çok ilimden anladığını övgüyle dile getirmektedir.¹⁴ Netice itibariyle İbn Haldûn ve Molla Fenârî teşriki mesâi etmeseler de kısa süreli olarak aynı havzada bulunmuş ve sınırlı da olsa bazı ortak âlimlerle etkileşimde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu iki âlimin farklı coğrafyalarda yetişmiş olmalarına rağmen aynı geleneği benimsemeleri ve her ikisinin de ortak toplumsal rollerde bulunmalarının kendilerinin fikrî tercihlerine tesir ettiği ileri sürülebilir.

2. İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin İlimler Tasnifinde Tefsirin Yeri

İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin ilimler içerisinde tefsire verdikleri yer daha önce belirtildiği üzere *Mukaddime* ve *Aynü'l-a'yân* mukaddimesinin konuyla ilgili kısmının mukayese edilmesi suretiyle ele alınacaktır. Bu minvalde öncelikle her iki âlimin bilgi ve müdevven ilim anlayışları ve ilimler tasnifi üzerinde durulacak ardından ilim tasavvurlarında tefsire verdikleri rol ortaya koyulacaktır.

2.1. İbn Haldûn ve Molla Fenârî'de İlim ve İlimlerin Tasnifi

İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin müdevven ilim anlayışlarına geçmeden önce bilgi anlayışları üzerinde durulacaktır. İbn Haldûn bilgi anlayışını klasik epistemolojiye bağlı kalarak ortaya koymaktadır. Klasik epistemolojinin en temel ilkesi, ilmin mâluma tabi olduğu ilkesidir ve bu ilke varlığın bilgiyi ve düşünceyi öncelediğini ifade etmektedir.¹⁵ Buna göre İbn Haldûn, *Mukaddime*'de bir varlık alanı olarak düşündüğü toplumun zâtî arazlarından olan ilimlere dair müstakil bir bölüm ayırmakta ve bu varlık

¹¹ Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahman b. Muhammed, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, thk. İbrahim Abdulmecid (Beyrut: Dâru İbn Haldûn, 1999), 1/274.

¹² Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü İbn Haldûn* (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2006), 296.

¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-müfessirin*, 2/590.

¹⁴ Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nuhât*, 1/97.

¹⁵ Tahsin Görgün, "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesinin Anlaşılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 13-14 (2003), 35.

alanı üzerinden bilgi ve düşünceye yer vermektedir. Bu bağlamda İbn Haldûn “ilim” kavramını bilgi ve müdevven ilim için iki farklı anlamda kullanmaktadır. Buna göre o, bilgiyi “ya mâhiyyâtı tasavvur yani hükümsüz idrâk-ı sâzec olur veyâhut tasdik yani bir emrin emr-i âhara sübutuyla hükm olur” şeklinde tarif etmektedir.¹⁶ O halde insanda bilgi edinme süreci tasavvur ve tasdik olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir.¹⁷ Tasavvur, müspet ya da menfî herhangi bir yargıda bulunmaksızın mahiyetleri salt olarak idrak etmeyi ifade etmektedir. “Müdrikin zâtından hariç olan eşyâya bi’z-zât şuur ve ittîlâ‘ından ibaret olan”¹⁸ idrak ise varlıklar arasında sadece hayvanlara mahsustur.¹⁹ Bu aşamada insan zâtının dışındaki şeyleri, hayvanlarla ortak olan beş duyuya ilaveten fikirle idrak etmekte ve böylelikle diğer canlılardan ayrılmaktadır.²⁰

Öte yandan tasdik, bir şeyle başka bir şeye hükmetmektir. Başka bir ifade ile zihnin bir şeyin diğer bir şeyde bulunduğu hükmetmesidir.²¹ İbn Haldûn bu süreci tasvir ederken ayırt eden/ayıran (el-aklû’t-temyîzî/temyizî akıl), deneyen (el-aklû’t-tecrübî/tecrübî akıl) ve muhakeme eden (el-aklû’n-nazarî/nazarî akıl/teorik akıl) olmak üzere fikrin üç mertebesine temas etmektedir. Bunlardan temyizî aklın çoğu tasavvur; tecrübî aklın çoğu tasdik; nazarî akıl ise hem tasavvur hem tasdik kabilindedir.²² Ayrıca İbn Haldûn kainât âleminin mahza zât olanlar (dört unsur, maden, bitki ve hayvanlar gibi) ve hayvanlardan sâdır olan fiilleri müştemil olduğunu belirtmekte ancak insandan sâdır olan fiilleri düzenli, insan dışındaki diğer hayvanların fiillerini ise düzensiz olarak nitelemektedir.²³ Bu fark insanların diğer canlılarda olmayan fikirleri sayesinde ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan İbn Haldûn burhanlar ya da küllî ve genel hükümler için ikinci mertebede soyutlamaya konu olan makûlât-ı sâni nitelendirmesi yapmakta ve böylece

¹⁶ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib & Ahmed Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 3/129. Metnin orijinali için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1021.

¹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1021.

¹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib & Ahmed Cevdet Paşa, 3/11.

¹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/916.

²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/916.

²¹ Ahmet Arslan, *İbn Haldûn* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 335, 336.

²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/917.

²³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/917.

âlimlerin burhan (kesin delil) olarak gösterdikleri zihinsel sonuçlar ile somut gerçeklik arasında bir uyum bulunmasının kesin olmadığına dikkat çekmektedir.²⁴ Bu minvalde İbn Haldûn, metafizik meseleler mevzu bahis olduğunda insanın aczini idrak edeceği kanaatindedir.²⁵ Ancak İbn Haldûn metafizik bilginin imkânını değil bütün insanlar için geçerli metafizik sahada kesin bilgiye ulaşmanın ve bunu bir bilim haline getirmenin imkânını reddetmektedir.²⁶

Molla Fenârî'nin bilgi anlayışına gelince bilgi meselesi onun varlık anlayışıyla alakalıdır. Nitekim o vahdet-i vücûd düşüncesiyle irtibatlı olarak varlıkların vücûd âleminde ortaya çıkmalarını Hakk'ın vücuduyla mahiyetinin birleşmesine bağlamaktadır.²⁷ Ona göre bir şey hakkında bilgi elde etmek malûmla arasındaki ittihadı bağıdır.²⁸ Molla Fenârî düşüncesinde bilgi meselesini, ideal bilginin meleke olmasına ve bu yönüyle bilmenin bir var oluş şekli olarak kavranmasının imkânına dikkat çekerek ele alan Tahsin Görgün'ün şu ifadeleri ile anlamlandırmak mümkündür:

“Bilgi, aynen dilde olduğu gibi hem mevzu, hem vasat, hem vasıta olabildiği için, meleke hâline geldiğinde bunların üçünü de kendinde toplamakta ve bunun neticesinde hem şuur, hem meş'ûr, hem de şiar olabilmektedir.”²⁹

Molla Fenârî bilgi edinme sürecinde idraki bir taraftan sözlük anlamı ve Kur'ân'daki kullanımları ile ortaya koyarken diğer taraftan bilgi felsefesinin verileri çerçevesinde sistematik bir şekilde ele almaktadır.³⁰ Ancak bunu yaparken İbn Arabî'den gelen tasavvufî geleneğin izini sürmektedir. Bu aşamada onun Ekberiye

²⁴ Seyfi Say, *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı* (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011), 151.

²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/968.

²⁶ Ömer Türker, “Mukaddime'de Aklî İlimler Algısı: İbn Haldûn'un Bireysel Yetenekler Teorisi”, *İbn Haldûn Güncele Okumalar*, ed. Recep Şentürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 72.

²⁷ Mustafa Aşkar, “Osmanlı Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi: Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*, ed. Tevfik Yücedoğru vd., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 281.

²⁸ Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Miftûhu'l-gayb ve şerhuhu Misbâhu'l-üns*, nşr. Muhammed Hâcevî (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1374), 219.

²⁹ Tahsin Görgün, “Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*, ed. Tevfik Yücedoğru vd., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 187.

³⁰ Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Aynü'l-a'yân: Tefsîru Süreti'l-Fatiha* (Dersaadet: Rifat Bey Matbaası, 1325), 13-16.

mektebine mensup olup İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimsediğinin bir delili, Mısır'da iken Fenârî'nin öğrencisi olan İbn Hacer'in konuyla ilgili ifadeleridir.³¹ Bu konuda İbn Hacer, Molla Fenârî'nin İbn Arabî'nin görüşlerini benimsemek, *Fusûsu'l-hikem*'i okutmak ve ders vermekle suçlandığını dile getirmektedir.³² Öte yandan Molla Fenârî Zeyniyye ve Erdebiliye gibi tarikatlara da nispet edilmiş olmasına rağmen³³ onun bu tarikatlara mensubiyetini ifade etmek güç olmakla birlikte Ekberi mektebiyle irtibatının da bilfiil tasavvufun içinde olmaktan ziyade teorik olduğu ve dönemindeki diğer tarikatlara mensup sûfilerle görüştüğü ifade edilebilir.³⁴ Molla Fenârî metafizik bilginin imkânı konusunda Sadreddin Konevî'den iktibasta bulunarak insanın akli ile idrak edip edemeyeceği bilgilere işaret etmektedir.³⁵ Buna göre basit düzeydeki bilgileri idrak edebilen akıl vasıtasıyla hakikatin bilgisini idrak etmek muhaldir.³⁶ Fakat eşyanın hakikatlerine Hakk'ın ilminde olduğu üzere muttali olunabilir.³⁷ Aklın veri sağlamada yetersiz kaldığı ilm-i ilâhiye dair konuların kavranabilmesi ise müşahade yöntemi vasıtasıyla elde edilen keşfi bilgilerle mümkündür.³⁸

Netice itibariyle İbn Haldûn ve Molla Fenârî bilgi hakkındaki tasavvurlarını klasik bilgi felsefesinin verileri üzerinden ortaya koymaktadır. İbn Haldûn'un düşüncesinde bilgi tasavvuftan çok felsefenin etkisindedir. Ayrıca o tasavvuf tecrübesine rağmen bilginin hakikati konusunda aczin idrakini vurgulamakta ve tasavvufa Mehdi inancı, ricâlü'l-gaybın varlığı, vahdet-i vücûd; çağdaşı olan sûfilere ise büyü, kehanet, ilm-i esrar-ı hurûf, ilm-i nücûm ve sihir bağlamında ve tehlikeli zahitlik gibi hususlarda eleştiriler yöneltmektedir.³⁹ Buna mukabil Molla Fenârî'nin felsefesinin verilerini detaylı bir şekilde ele aldığı ve tavsavvufî geleneğinin etkisiyle varlık ve

³¹ Abdurrezzak Tek, "Molla Fenârî'nin Tasavvufî Kimliği", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*, ed. Tevfik Yücedoğru vd., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 443.

³² İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr bi enbâi'l-umr*, thk. Hasan Habeşî, 3/465.

³³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/390.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Tek, "Molla Fenârî'nin Tasavvufî Kimliği", 456, 457.

³⁵ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 28-30.

³⁶ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 28, 29.

³⁷ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 612.

³⁸ Betül Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 323.

³⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Semih Ceyhan, "İbn Haldûn'un Sûfilere ve Tasavvufa Bakışı: Umrânda Tasavvuf İlmî", *İbn Haldûn Güncel Okumalar*, ed. Recep Şentürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 109-112.

bilgide vahdet olgusunu öne çıkardığı ve hakikatin bilgisine sınırlı da olsa imkân verdiği görülmektedir. Dolayısıyla her ne kadar her iki âlim bilgi felsefesinin verilerini esas alsalar da tasavvuf anlayışlarındaki farklılık bilgi anlayışlarına yansımaktadır.

İbn Haldûn ve Molla Fenârî, müdevven ilim anlayışlarını ortaya koyarken ise klasik epistemolojideki bazı hususları dikkate almışlardır. Buna göre her ilmin, zâtî arazlarını incelediği bir konusu bulunmaktadır. Bu minvalde İbn Haldûn'un ilim anlayışı ele alındığında, onun gerek vaz'î gerekse aklî her ilmin meselelerinin yani zâtî arazlarının ve ahvâlinin olduğunu vurguladığı görülmektedir.⁴⁰ İbn Haldûn ilimler bahsinde müdevven ilmi genel olarak konusu, ilkeleri, kaideleri, meseleleri bulunmakla nitelemektedir.⁴¹ Ona göre müdevven bir ilimde maharet kazanmak o ilmin ilkeleri, kaideleri, meselelerine vukufiyet ve ilmin aslî meselelerinden ferî meselelerini çıkarabilme melekesinin hâsıl olmasıyla sağlanmaktadır.⁴² Burada İbn Haldûn ilmin tek bir meselesine değil bütün meselelerine hâkim olmaya dikkat çekmekte ve bir ilimdeki tek bir meseleyi anlama hususunda sıradan bir insan ile âlim arasında herhangi bir farkın bulunmadığını, melekelerin ilmin meselelerine vakıf olan âlime mahsus olduğunu belirtmektedir.⁴³

Öte yandan İbn Haldûn müdevven ilmi “ilim” kavramının yanı sıra “fen” ve “sinaat” kavramları ile ifade etmekte ve bu üç kavramı birbirinin yerine kullanmaktadır. Nitekim o, ulûmu'l-Kur'ân'dan olan kıraat ilmi bahsinde, bu ilmin tedvin edilmesi ve bir ilim haline gelmesini anlatırken kıraatı ilim, fen ve sinaat kavramları ile nitelemeyi tercih etmektedir.⁴⁴ Aynı şekilde İbn Haldûn tıp ilmini anlatırken her üç kavramı kullanmaktadır.⁴⁵ Ayrıca İbn Haldûn herhangi bir ilim dalını veya bir ilme ait alt ilim dallarını “fen” veya “ilim” kavramıyla da ifade etmektedir. Öte yandan ilim ve marifet kavramlarını birbirinin yerine kullanan İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de iki kavram arasında keskin olmasa da bir ayırım yaptığı ileri sürülebilir. *Mukaddime* mütercimi

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 1/332.

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/925.

⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/925.

⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/925.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/933, 934.

⁴⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1026, 1027.

Ahmed Cevdet Paşa, ilim bahsinde ilim ve marifet arasındaki farkı ilmin külliyyâta, marifetin cüz'iyâyâta taalluk ettiği şeklinde muhtasar olarak izah etmektedir.⁴⁶ Nitekim İbn Haldûn, sahâbe ve tâbiîn kanalıyla nesilden nesle aktarılan bilgilerin ilim haline geldiğini belirtirken⁴⁷ “marifet” kelimesini tikel bilgi, “ulûm” kavramını ise tümel bilgi anlamında kullanmaktadır. Ancak İbn Haldûn, bazı ilimleri tarif ederken “marifet”, bazılarında ise “ilim” kelimesini tercih etmektedir. Nitekim o fıkıh⁴⁸ ve ferâiz⁴⁹ ile ilgili olarak yaptığı tanımlarda marifet kelimesini kullanmakta buna mukabil kelim, ilahiyat ve sihiri tarif ederken “ilim” kelimesini kullanmaktadır.⁵⁰ Bunlara ilaveten İbn Haldûn “marifet” kavramı ile ilimlerin alt dallarını ifade etmektedir. Söz gelimi fıkıh usûlü ilminin içerisinde bir alt dal olarak “mârifetü'n-nâsîh ve'l-mensûh” zikredilmektedir.⁵¹ Aynı şekilde mahrûtâtı (koniler) ulûmu'l-hendesîyyenin alt dalı olarak göstermektedir.⁵²

Molla Fenârî ise müdevven bir ilmi ele alırken klasik bilim felsefesindeki verilere itibar etmektedir. Fenârî öncelikle müdevven bir ilmi ortaya koymak için ilmin mahiyeti üzerinde durmaktadır. Fenârî ilmin mahiyetinin itibari olduğunu belirtmekte ve ilmin cins ve faslına temas etmektedir.⁵³ Buna göre ilmin cinsi, ilmin konusu; faslı ise konuya yapılan tahsistir.⁵⁴ Ayrıca müdevven bir ilimde o ilmin konusuna bağlı meseleleri bulunmalıdır.⁵⁵ Bununla birlikte ilmin faydalarını bilmek de ilim tahsil etmede öne çıkan hususlardandır.⁵⁶ Böylelikle genel anlamda ilmin zatî arazları sayesinde mahiyeti tespit edilmektedir.

O halde İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin müdevven ilim bahsinde genel olarak klasik bilim felsefesinin kıstaslarına sadık kaldığını ifade etmek mümkündür. Ancak İbn Haldûn bütün ilimlerde klasik bilim felsefesinin bütün kıstaslarına temas etme

⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib & Ahmed Cevdet Paşa, 3/31.

⁴⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/935.

⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/947.

⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/958.

⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/966, 1028, 1030.

⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/961.

⁵² İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3/1018.

⁵³ Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Fusûsü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006), 1/9, 10.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Taha Boyalık, *Molla Fenârî'nin Aynü'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi: Tahlil ve Değerlendirme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 73-77.

⁵⁵ Fenârî, *Fusûsü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi*, 1/9.

⁵⁶ Fenârî, *Fusûsü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi*, 1/10.

kaygısında değildir. Genellikle onun ele aldığı ilimlerin konusu ve bilhassa tedvin edilmiş müktesebatı bulunmaktadır. Buna mukabil Molla Fenârî'nin ilmin mahiyeti üzerinde İbn Haldûn'a göre daha hassas davrandığı görülmektedir. Nitekim o, farklı alanlardaki müstakil eserlerinde müdevven ilimde aradığı kıstaslar çerçevesinde eserini ele almaktadır. Bilhassa ilmin mahiyeti hususunda sadece tanım ile iktifa etmeyip ilmin cinsi ve faslını tespit etmeye çalışması dikkate değerdir.

Molla Fenârî ve İbn Haldûn'un bilgi ve müdevven ilim anlayışlarından sonra ilim tasniflerine daha ayrıntılı bir şekilde temas edilebilir. İslam düşünce geleneğinde ilimler tasnifinin bir tarihi bulunmaktadır. Bu minvalde ilk kapsamlı ilimler tasnifi, Fârâbî'nin (ö. 339/950) *İhsâü'l-ulûm* ve *Kitâbü't-tenbîh alâ sebîli's-saâde* adlı eserlerinde kendini göstermiş daha sonra İbn Nedim'in (v. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'inin ilk bölümleri, Hârizmî'nin (ö. 387/997) *Mefâtîhu'l-ulûm*'u ve *İhvân-ı Safâ Risâleleri*⁵⁷ ile devam etmiş ve İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) ile olgunlaşmaya başlamıştır. Daha ayrıntılı tasnifler ise Şemseddin el-Âmilî (ö.753/1352[?]), Taşköprülüzâde, Kâtib Çelebi (ö.1067/1657) ve İbn Haldûn tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla Molla Fenârî ve İbn Haldûn'un tasnifleri daha kapsamlı tasniflerin yapıldığı geç dönemi yansıtmaktadır.

İbn Haldûn ilimlerle ilgili ikili tasnif yapmaktadır. Buna göre insan kaynaklı olan ilimler tabîî; ilahi kaynaklı olan ilimler ise naklîdir.⁵⁹ O, tarih ilmine ve tarihin bätinî olan umrân ilmine bu ilimler içerisinde yer açmak üzere kendi dönemindeki ilimleri felsefî/hikemî ve vaz'î-naklî olarak şu şekilde sınıflandırmaktadır:

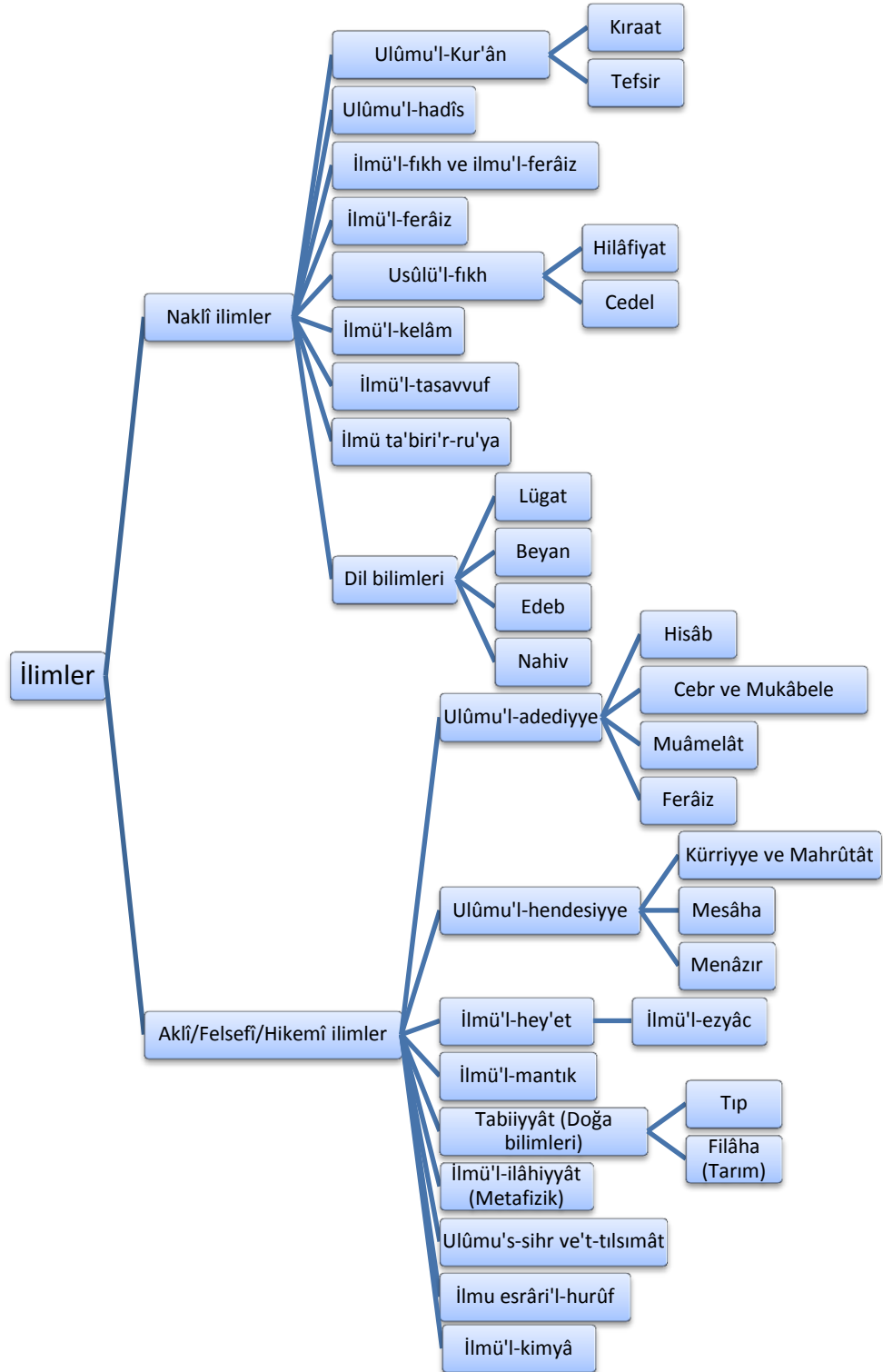
Tablo 1: İbn Haldûn'un İlimler Tasnifi⁶⁰

⁵⁷ *Resâilü İhvâni's-safa ve hullâni'l-vefâ*, thk. Ârif Temur (Beyrut: Menşûrâtü uveydât, 1995). Ayrıca İhvân-ı Safâ mensupları ve onların ilim tasnifleri hakkında bilgi almak için bk. İbrahim Ağâh Çubukçu, "İslam Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 122.

⁵⁸ Say, *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı*, 1185. Ayrıca bk. Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3/22 (2011/1), 533-556.

⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/930, 931.

⁶⁰ Bu tablo Sümeyye Sevinç'in Sümeyye Sevinç'in Marmara Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora programında hazırlamakta olduğu "İbn Haldûn'un Kur'an Anlayışı" başlıklı doktora tezinden iktibas edilmiştir.

İbn Haldûn, tabloda verilen ilimleri zikrederken hikemî ve şer'î ilimler arasında önemli bir farka temas etmektedir. Buna göre insan, idraki ile hikemî ilimlerin

konularını, meselelerini, kesin delillerini ve öğretim şekillerini kavramakta ve fikir sahibi olması hasebiyle bu ilimlerde doğruyu yanlıştan ayırt edebilmektedir.⁶¹ Naklî ilimler ise şeriatı vaz edenden gelen nakle dayandıklarından, bu ilimlerde sadece fer'î meseleleri usûle ilhak hususunda akla müracaat edilmektedir.⁶² Her ne kadar cüz'ıyyâtın külliyyâta ilhak edilmesi kıyas yoluyla olsa da kıyas, haberden çıktığından nakle râci olmaktadır.⁶³ Ancak ister naklî isterse aklî olsun ilimlerde ilmin bir konusu ve meseleleri olmalıdır.⁶⁴ Dolayısıyla İbn Haldûn'un ifadelerinden anlaşıldığına göre aklî ve naklî ilimlerin ortak noktası konu ve kaidelerin bulunması iken, bir ilmin küllî kaidelerinin olması hikemî ilimlerin hususiyetlerindedir. Buna göre aklî ilimlerde burhânî delillere ihtiyaç duyulmaktadır. Naklî ilimlerin temel dayanağı ise hikemî ilimlerdeki gibi akıl olmadığından, aklın alanına giren kıstasları hikemî ilimlerden beklemek mümkün olmamaktadır. Zira onların temel dayanağı haberdur ve bu ilimlerin cüz'ıyyâtla ilgili meselelerinde akla sınırlı bir şekilde kıyas ile ihtiyaç duyulmaktadır. O halde naklî ilimler, hikemî ilimlerin bütün kriterlerini her zaman karşılayamamaktadır. Bu yüzden hikemî ilimlerin kıstasları, naklî ilimlerde ancak kendi yapılarına uygun bir biçim alabilir.

Hikemî ve nâklî ilimlerdeki bu temel ayırmadan sonra ilimler tasnifi tablosunda da görüleceği üzere ilimlerden bazıları "ilim" ibaresi ile müstakil olarak bazıları ise "ulûm" şeklinde kendi içerisinde alt dalları olan ilim gruplarını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu bağlamda naklî ilimlerden ulûmu'l-Kur'ân ve ulûmu'l-hadis; aklî ilimlerden ise ulûmu'l-adediyye, ulûmu'l-hendesiyye ve ulûmu's-sihr ve't-tılsımât dışındaki ilimlerde "ilim" kavramının tercih edildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca İbn Haldûn, bu ilimleri kendi içerisinde âlî ve âlet olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Söz gelimi dil ilimleri naklî ilimler içerisinde, mantık ise hikemî ilimler içerisinde âlet ilimlerinden sayılmaktadır.

⁶¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/930, 931.

⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/931.

⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/931.

⁶⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 1/332.

Tabloda zikri geçen ilimlerin önemi ve gelişimini ele alırken meseleyi bilginin toplumsal bir ihtiyaç olması ile ilişkilendiren İbn Haldûn, ilim dalları hakkında konusu, kurucusu, faydası, ilimde önce çıkan isimler ve eserlere temas etmekte ve ilimlere dair eleştiri ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. İbn Haldûn bu ilimler tasnifine eklediği tarih ilminin zâhiri yönünü naklî, bâtınî yönü olan umrânı ise hikemî ilimler arasında saymaktadır.

Molla Fenârî ise ilimleri kaynağı ve konusuna göre birkaç aşamada tasnif etmektedir. Araştırmanın bu kısmında Molla Fenârî'nin ilimler tasnifi ele alınırken bilhassa onun eserlerinde dinî ilimlere dair verdiği malumatı bütüncül bir şekilde sunmaya yönelik bir teşebbüs olarak *Misbâhu'l-üns*'te ilimler tasnifine dair ayırdığı bölüm ile *Aynü'l-'ayân*'da Beyzâvî'den iktibasla ele aldığı ilimler tasnifi esas alınacaktır. Molla Fenârî ilim tasnifini Hz. Peygamber'den nakledilen bir rivâyete dayanarak şer'î/ilâhî ilimlerin genel ilimler tasnifindeki yeri üzerinden ortaya koymaktadır. Buna göre Fenârî ilimleri ilmü'l-ebdân ve ilmü'l-edyân olarak ikiye ayırmaktadır.⁶⁵ Bu tasnif onun ilimleri dinî olup olmamalarına göre başka bir ifade ile kaynağının ilahî olup olmamasına göre ayırdığını göstermektedir. Ayrıca Molla Fenârî, İlmü'l-edyânı kendi içerisinde zâhirî ve bâtınî olmak üzere ikiye kısımda incelemektedir.⁶⁶ Bununla birlikte onun zâhirî ilimleri de kendi içerisinde ikiye ayırdığı görülmektedir.⁶⁷ Bunlardan ilki akâide, ikincisi ise fiillere dairdir.⁶⁸ Akâide dair olan kelam,⁶⁹ ilmü'l-ilâhî⁷⁰ veya usûlü'd-din⁷¹ olarak isimlendirilir. Fiillere dair olanlar ise ya şer'î hükümler veya kıssa ve haberlerdir.⁷² Bunlardan şer'î hükümlere dair olan ilimler fıkıh usûlü ve fıkıh⁷³ (mezhep⁷⁴/fetva⁷⁵/şeriat⁷⁶) ilimleridir.⁷⁷ Ancak bu

⁶⁵ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 12.

⁶⁶ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 17.

⁶⁷ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 6.

⁶⁸ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 24, 25.

⁶⁹ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷⁰ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷¹ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷² Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷³ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷⁴ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

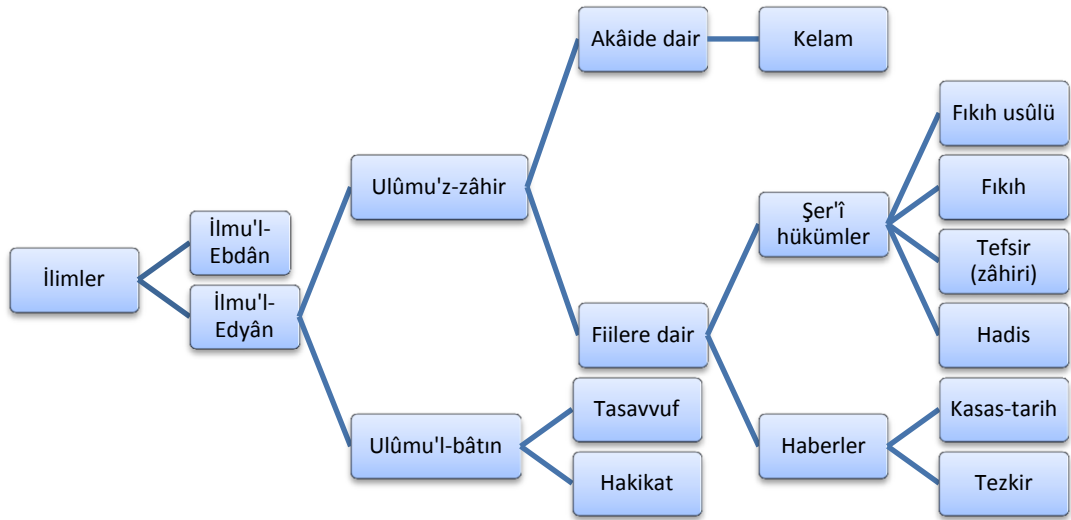
⁷⁵ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26.

⁷⁶ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

hükümlerin kaynağı tefsir (zâhirî) ve hadistir.⁷⁸ Fiillere dair ilimlerin kıssa ve haberlerle ilgili bölümü ise kıssalar-tarih (kasas-tevârih) ve tezkir ilmi olmak üzere iki kısımdır.⁷⁹ Diğer taraftan bâtinî ilimler tasavvuf (mekârimu'l-ahlak, riyazet, tezkiye, tahliye, sülûk⁸⁰) ve hakikat (müşâhede/mükâşefe) olarak ikiye ayrılır.⁸¹

Bu meseleyi şu tabloda resmetmek mümkündür:

Tablo 2: Molla Fenârî'nin İlimler Tasnifi

Molla Fenârî ana hatlarıyla ilimleri bu şekilde tasnif ettikten sonra bu ilimlerin alt dallarının oluşmasını üç farklı açıdan ele almaktadır.⁸² Bu da onun dinî ilimlerin temel alanlarını belirledikten sonra alt dallarının bir hiyerarşi içerisinde ana gövdede birleşmesini sağlayan sistematik bir yaklaşım olarak kabul edilebilir.

⁷⁷ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁷⁸ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 26.

⁷⁹ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁸⁰ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 27.

⁸¹ Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 27; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 25.

⁸² Fenârî, *Miftûhu'l-gayb*, nşr. Muhammed Hâcevî, 27.

Nihayetinde İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin ilim tasnifinde ilimleri şer'î olup olmadıklarına göre iki kısımda inceledikleri görülmektedir. Onların bu yaklaşımları İslam düşünce geleneğinde kabul gören bir tasnif yöntemini yansıtmaktadır. İbn Haldûn'un tarih ilminde yapmış olduğu zâhir-bâtın⁸³ ayrımını Molla Fenârî genel olarak ilimlere uygulamıştır. Bununla birlikte Molla Fenârî'nin İslam toplumuna mahsus dînî ilimler içerisinde yer verdiği tarih ilmine, İbn Haldûn zâhiri açıdan naklî, bütün toplumları kapsayan dünya tarihi olarak ise hikemî ilimler içerisinde yer vermektedir. Her ne kadar her iki âlim de kelam, fıkıh usûlü ve fıkıh gibi ilimleri aslî ilimler olarak görse de dînî ilimlerin alt dallarını tespit ederken farklı tercihlerde bulunmuşlardır. Bu minvalde özellikle Molla Fenârî'nin alt ilim dallarını da belirli gruplar halinde ortak bir çatıda toplaması dikkate değerdir. Son olarak bir sonraki başlıkta ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan tefsir, İbn Haldûn'un tasnifinde bir alt ilim dalı olarak, Molla Fenârî'nin tasnifinde ise diğer ilimlere kaynak temin etmesi açısından yerini almaktadır.

2.2. İbn Haldûn ve Molla Fenârî'de Tefsir İlmi

Tefsirin ilim olmasına dair tartışmalar, İbn Haldûn ve Molla Fenârî'den önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda Farâbî (ö. 339/950) ve Hârizmî (ö. 387/997) gibi tefsiri ilimler tasnifinde zikretmeyenlere mukâbil İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi tefsiri bir ilim olarak kabul edenler olmuştur.⁸⁴ Tefsire dair bu tartışmalar sonraki dönemlerde daha ciddi değerlendirilerek olgunlaşma imkânı bulmuştur. Bu minvalde tefsirin kendine özgü bir ilim olması hususundaki sorular nazarî bir tartışma geleneği oluşturacak şekilde ilk kez şerh-hâşiye literatüründe ele alınmıştır.⁸⁵

Tefsirin kendine özgü bir ilim olması açısından İbn Haldûn'un ilimler tasnifi incelendiğinde onun naklî ilimlerin başında ulûmu'l-Kur'ân'ı zikrettiği ve bunu kendi içinde tefsir ve kıraat olarak ikiye ayırdığı dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'ân lafızlarının beyanı tefsir; Kur'ân'ın naklî, rivâyetinin Hz. Peygamber'e isnadı ve kıraat

⁸³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvâhid Vâfi, 1/282.

⁸⁴ Bu hususta detaylı bilgi için bk. Muhsin Demirci, "Tefsir İlim Midir, Değil Midir?", *Tefsir Nasıl Bir İlimdir? – Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı: 15-16 Mayıs 2010* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 110-113.

⁸⁵ M. Taha Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), 92.

rivâyetlerindeki ihtilaflarının incelenmesi kıraat ilmidir.⁸⁶ Bu haliyle İbn Haldûn ulûmu'l-Kur'ân'ı, Kur'ân'ı anlamaya yardımcı ilimler manasında değil, Kur'ân'ı konu alan ilimler anlamında kullanmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla tefsir bu ilimler içerisinde aslî bir ilim değil ulûmu'l-Kur'ân'ın içinde bir alt şube gibi görülmektedir.

Bununla birlikte İbn Haldûn, tefsiri kendi içerisinde naklî ve lisana râcî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bu haliyle İbn Haldûn tefsiri rivâyet ve dille sınırlı tutmaktadır. Ona göre naklî tefsir seleften nakledilen rivâyetlere dayalıdır. Bu ise nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl ve ayetlerin maksatlarını bilmektir ve bu hususlar ancak nakille bilinebilir.⁸⁸ Burada İbn Haldûn nâsih-mensûh ve esbâb-ı nüzûl gibi tefsirin rivâyete bakan yönüne dair bilgilerin tefsirlerde bulunduğuna işaret etmesine rağmen Kur'ân'ı anlamaya yardımcı ilimler olarak kabul edilen ilimlere dair eserleri bahis konusu etmemektedir. Nitekim o, Kur'ân'la ilgili nâsih bilgisinin tefsir kitaplarında yer almasından dolayı nasih – mensûh konusunu sadece hadis ilimleri içerisinde ele alacağını ifade etmekte ve bu konunun hadis ilimlerinin en önemli meselelerinden biri olduğunu belirtmektedir.⁸⁹

Diğer taraftan İbn Haldûn, nakledilen rivâyetlerin yazıya geçirilmesiyle başlayan tedvin sürecinde Vâkıdî (ö. 207/823), Taberî (ö. 310/923), Seâlibî (ö. 875/1471) gibi müfessirlerin rolüne temas etmektedir.⁹⁰ Ancak Ka'bu'l-ahbâr (ö. 32/652-53 [?]), Abdullah b. Selam (ö. 43/663-64) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi Ehl-i kitaptan Müslüman olanlara dayanan rivâyetlerin dinî hükümlerle ilgili olmaması, müfessirlerin bu rivâyetlere karşı mütesahil davranarak tefsirlerini İsraili rivâyetlerle doldurmalarına neden olmuş fakat tahkik ve inceleme sürecinde İbn Atıyye el-Enedelûsî (ö. 541/1147) bu rivâyetlerden nispeten güvenilir olanlarını seçmiş ve Kurtubî (ö. 671/1273) de onun

⁸⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfî, 3/931.

⁸⁷ Tedvin döneminin başlarında âlimler ulûmu'l-Kur'ân kavramına Kur'ân-ı Kerîm ile alâkası olan bütün bilgilere delâlet eden bir anlam yüklemişlerdi. Bu hususta bk. Ahmed Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2008), 36; Bilal Deliser, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri* (Ankara: Afşar Matbaası, 2012), 39. Bununla birlikte hicrî I. asrın sonlarından itibaren Kur'ân ilimlerini tek tek ele alan müstakil çalışmalar telif edilmiş olmasına rağmen bu ilimleri bir araya getiren kapsamlı eserler daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştı. Bu minvalde ulûmu'l-Kur'ân terkihi istilâhî olarak Kur'ân'ı anlamaya yardımcı ilimler anlamında da kullanılmıştır.

⁸⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfî, 3/935.

⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfî, 3/937.

⁹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfî, 3/935.

yöntemini takip etmiştir.⁹¹ Esasen bu durum güvenilir rivâyetlerin dikkate alınması açısından önemli bir süreçtir. Öte yandan İbn Haldûn, lugavî (lisana râci olan) tefsirlerin Arap dili ile ilgili eserleri tedvininden sonra ortaya çıktığını belirtmekte ve bu tefsire en seçkin örnek olarak Irak ehlinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı tefsirini vermektedir.⁹²

İbn Haldûn tefsiri her ne kadar naklî ilimler içerisinde âlî olanlar arasında serdetmişse de tefsire kendine has bir usûlü ve kaideleri bulunan bir ilim vasfı değil, sadece Kur'ân ayetlerinin ifade ettiği anlamların izah edilmesinden müteşekkil sınırlı bir mana yüklemektedir. Her şeyden önce bu mana, tefsirin usûl ve kaidelerini ihtiva etmemektedir. Hâlbuki fıkıh usûlünü müstakil bir ilim olarak ele alan İbn Haldûn, bu ilmi kadri büyük ve faydası çok şer'î ilimlerden biri olarak nitelemektedir.⁹³ Benzer şekilde İbn Haldûn, ulûmu'l-hadis içerisinde hadis usûlü meselelerine temas etmesine rağmen aynı tavrı ulûmu'l-Kur'ân bahsinde göstermemektedir.⁹⁴ Ulûmu'l-Kur'ân kısmında "usûl" ifadesi sadece yedi kıraatın diğer kıraatlar içerisinde asıl olarak kabul edilmesiyle irtibatlı olarak kullanılmıştır.⁹⁵ Bununla birlikte o, ulûmu'l-Kur'ân içerisinde "أصل" ifadesini tefsir ile ilgili olarak müfessirlerin tefsir kitaplarında naklettikleri rivâyetlerin Yahudilerden aktarıldığını belirtirken "rivâyetlerin kaynağı" manasını ifade etmek üzere kullanmaktadır.⁹⁶ Ancak naklî tefsirin bilhassa İbn Atiyye ile geçirdiği tahkik süreci, tefsirde hikemî ilimlerde kullanılan tahkik yöntemine başvurulabildiğini göstermektedir. Bu durum, İbn Haldûn'un tarih ilmiyle irtibatlı olarak ihbarî yöntemin yanı sıra nazar, tahkik ve talil yöntemlerini önermesiyle mutabakat sağlamaktadır. Böylelikle İbn Haldûn tefsirin rivâyetlerle alakalı kısmında tarih ilmindeki gibi tahkik yöntemine sınırlı da olsa ihtiyaç duyulduğunu ima etmektedir.

⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/935, 936.

⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/935.

⁹³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/960.

⁹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/936-946.

⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/933.

⁹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/935, 936.

Ayrıca kıraatle ilgili eğitim aldığı bilinen İbn Haldûn, kıraat ve tefsiri birbirinden ayırdıktan sonra tefsirle ilgili olarak sadece müstakil tefsir eserlerine temas etmektedir. Üstelik İbn Haldûn'un sebu'l-mesâni ile ilgili olarak müfessirlerden daha tercihe şayan bir yorum yaptığını iddia etmesi onun müfessirlerin bu husustaki yorumlarından haberdar olduğunu göstermektedir.⁹⁷ Buna ilaveten İbn Haldûn beyan ilmini ele alırken Zemahşerî'nin tefsirinin tamamını bu fen üzere bina ettiğini ifade etmektedir.⁹⁸ Bu durum onun bu eseri incelemiş olduğuna delil kabul edilebilir. İbn Haldûn Zemahşerî'nin dil zevkinden haberdardır ve Zemahşerî'nin Arap olmamasına rağmen Arapça dil zevkine sahip olmasını Araplar arasında yetişmesine bağlamaktadır.⁹⁹ İbn Haldûn'un kanaatine göre Zemahşerî'nin bu konudaki maharetini Ehl-i sünnet'in muhakkik âlimleri ikrar etmişse de halkı onun tefsirine karşı uyarılmışlardır.¹⁰⁰ Burada söz konusu âlimlerin tahkik ehli olması naklî ilimler cihetiyledir. O halde İbn Haldûn tefsirde sınırlı da olsa tahkik yöntemine yer açmaktadır. Ancak o, müstakil bir tefsir usûlüne temas etmemektedir. İbn Haldûn'un bu tercihi, hikemî ilimlerde aranan kıstasların birebir naklî ilimlerde aranmasının sağlıklı olmayacağı ile irtibatlı olarak değerlendirilebilir.

Molla Fenârî ise *Aynü'l-a'yân*'ın mukaddimesi'nde tefsirin mahiyetine dair görüşlerini tefsirin tanımı, konusu ve diğer ilimlerle ilişkisi çerçevesinde ortaya koymaktadır. Fenârî müdevven bir ilmin geleneksel anlamıyla usûl, kaide veya melekeye karşılık gelmesine rağmen tefsirde cüziyatı kapsayan küllî kaidelerin nadiren bulunduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰¹ Böylelikle o, tefsirin bilinen anlamda bir ilim olmadığını ileri sürmektedir.¹⁰² Diğer taraftan kıraatın tefsirden bir cüz olduğunu belirten Fenârî¹⁰³ gerek Râzî'nin "Allah'ın Kur'ân'daki muradının araştırıldığı ilim" gerekse et-Teftâzânî'nin "Allah kelâmının hallerini murada delâleti bakımından

⁹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1155.

⁹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1138.

⁹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/1151.

¹⁰⁰ Haldûn, *Mukaddime*, thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, 3/936.

¹⁰¹ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 5.

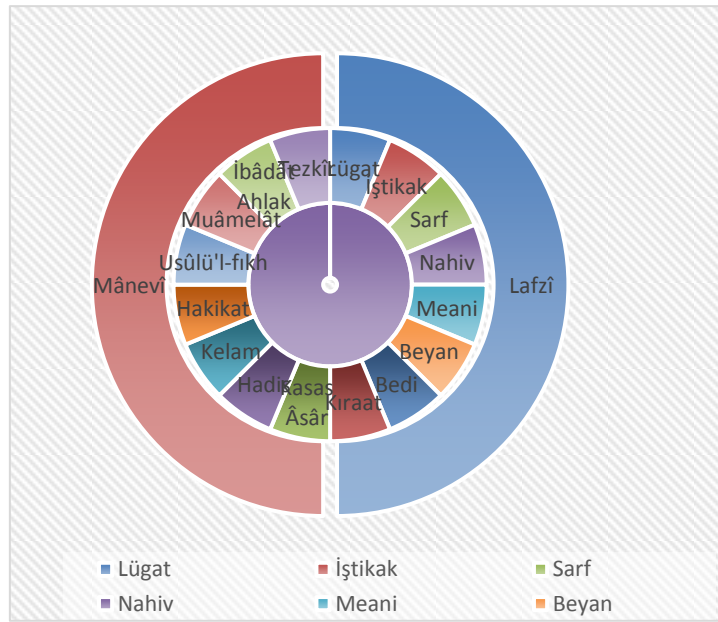
¹⁰² Tefsirin kendine özgü bir ilim olmasına dair değerlendirmeler için bk. Boyalık, M. Taha, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 18 (2007), 75-87.

¹⁰³ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 4.

araştıran ilim” tanımlarını tefsir için yetersiz bularak tefsir tanımında ilim yerine marifet kavramını kullanmayı tercih etmektedir.¹⁰⁴ Ona göre tefsir, Kur’ân olması ve Yüce Allah’ın muradı olduğu bilinene veya zannedilene delâleti bakımından Allah kelâmının hallerini insan gücü nispetinde bilmektir (marifet).¹⁰⁵

Öte yandan Fenârî tefsir ilmini âlet ilimlerinden istifade cihetinden âlet ilmi, nazarî ilimlerden (âlet ilimlerinden olmayan/zâtı gereği talep edilen ilimler)¹⁰⁶ istifade cihetinden nazarî ilim olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷ Buna göre tefsir diğer ilimlere malzeme sağlaması açısından âlet ilmidir. Aynı zamanda tefsir ilmi konusu, maksadı ve kendisinde duyulan ihtiyaç nedeniyle nazârî bir ilim başka bir ifade ile zâtı gereği talep edilen bir ilimdir.¹⁰⁸ Bu minvalde diğer ilimlerden istifade hususunda müfessirin bilmesi gereken ilimler şu şekilde sıralanabilir:¹⁰⁹

Şekil 1: Molla Fenârî’ye Göre Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler

¹⁰⁴ Boyalık, “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, 99, 104, 105.

¹⁰⁵ Boyalık, “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, 107; Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 5.

¹⁰⁶ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 17.

¹⁰⁷ Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, 88, 89.

¹⁰⁸ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 17.

¹⁰⁹ Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 86, 87.

Ayrıca Molla Fenârî'ye göre tefsirin nazari olması açısından üstünlüğü, konusunun Kur'ân olması, maksadının ilmî, amelî ve uhrevî olması ve tefsir ilmine dinî ve dünyevî olarak ihtiyaç duyulmasından ileri gelmektedir.¹¹⁰ Tefsir ve te'vil ayrımında ise kendisinden önceki tefsir literatürünü değerlendiren Fenârî, tefsirin rivâyet ve Arap dili dışında kalan alanlarına temas etmektedir.¹¹¹ Aynı zamanda Fenârî, fikhî¹¹² ve tasavvufî¹¹³ açıdan bu iki kavramın üzerinde durmaktadır. Bunların yanı sıra ulûmu'l-Kur'ân kavramına Kur'ân'la irtibatlı olan ilimler manası veren İbn Haldûn'un aksine Molla Fenârî'nin bu kavramı Kur'ân'ı anlamaya yardımcı ilimler anlamında kullandığı görülmektedir.

Netice itibariyle İbn Haldûn ve Molla Fenârî, tefsiri kendine özgü bir ilim olarak ele almaktadırlar. Ancak İbn Haldûn sadece tefsiri değil naklî ilimlerin her birini kendisine özgü yapıda değerlendirmekte ve bu süreçte tefsiri de Kur'ân ilimlerinin içerisinde bir alt dal olarak sunmaktadır. Ayrıca İbn Haldûn ilimler tasnifinde tefsirin usûl ve kaidelerine dair hiç bahis açmamaktadır. Hâlbuki o fıkıh usûlünü müstakil bir ilim olarak, hadis usûlüne dair meseleleri ise hadis ilimleri içerisinde ele almaktadır. Bu farklılık naklî ilimlerin yapılarının muhtelif olmasına bağlıdır. Dolayısıyla tefsirin küllî kaidelerinin bulunması kendi yapısı gereği son derece güç olarak görülmektedir. Molla Fenârî'ye göre de tefsir küllî kaideler hususunda yetersiz kalmaktadır. Ayrıca Molla Fenârî tefsirin hem âlet hem de nazarî ilim olduğunu ileri sürmektedir. O halde Molla Fenârî kendine özgü yapıda bir ilim olma haysiyetini tefsire mahsus kılarken, İbn Haldûn genel olarak naklî ilimlere hasretmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada aynı havzada yetişen İbn Haldûn ve Molla Fenârî, tefsirin mahiyetine dair görüşleri açısından mukayese edilmiştir. Bu minvalde İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si ile Molla Fenârî'nin *Aynü'l-'ayân* mukaddimesi her iki müellifin tefsire dair değerlendirmeleri çerçevesinde incelenmiştir.

¹¹⁰ Fenârî, *Aynü'l-'ayân*, 17.

¹¹¹ Fenârî, *Aynü'l-'ayân*, 5-7.

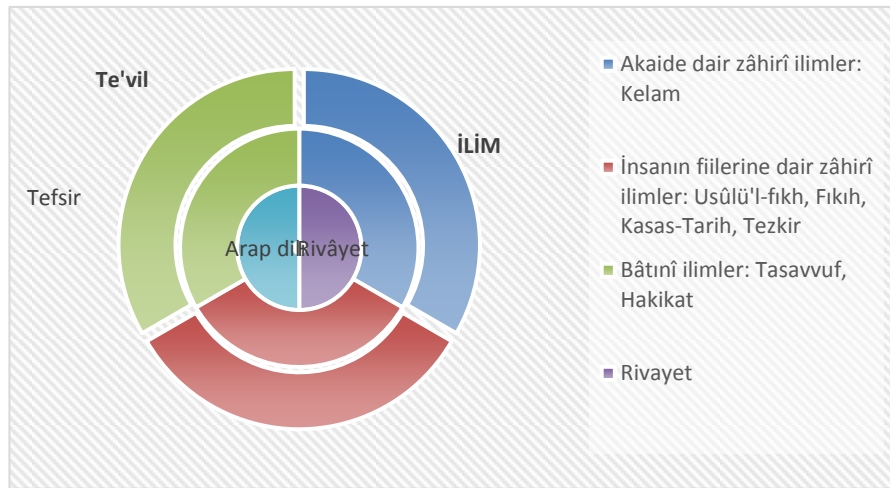
¹¹² Fenârî, *Aynü'l-'ayân*, 8, 9.

¹¹³ Fenârî, *Aynü'l-'ayân*, 9-12.

Bu araştırmada aynı entelektüel ortamda bulunan İbn Haldûn ve Molla Fenârî'nin genelde bilgi ve müdevven ilim özelde ise ilimler içerisinde tefsire dair görüşleri karşılaştırılmıştır. Toplumsal rolleri ve tahsil ortamlarını oluşturan entelektüel çevre açısından ortak yönlerine işaret edilen iki müellif, tefsiri kendine özgü bir ilim olarak kabul etmelerine rağmen tefsirin hususiyeti noktasında farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Tefsir İbn Haldûn'da dil ve rivâyetle sınırlı bir mana ifade etse de tefsirin alanını daha geniş tutan Molla Fenârî'nin tefsir – te'vil ayrımındaki tefsir alanı İbn Haldûn'daki tefsir alanı ile kesişmektedir. Bu iki âlimin ilimler içerisinde tefsire verdikleri yeri şu tabloda birleştirmek mümkündür:

Şekil 2: İbn Haldûn ve Molla Fenârî'ye Göre Tefsir

Netice itibariyle İbn Haldûn ve Molla Fenârî, tefsire ilimler içerisinde kendine özgü bir yer vermektedirler. Bu mivalde İbn Haldûn açısından vahiy kaynaklı olan naklî ilimlere hikemî ilimlerin kıstaslarını tamamen uygulamak pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca ona göre tefsir, Kur'ân ilimlerinin bir alt dalı olmasına rağmen âlî (zâtı gereği talep edilen) bir ilimdir. O halde İbn Haldûn'da tefsirin özgünlüğü, âlî bir ilim olmasına rağmen küllî kaidelerinin yetersiz kalması açısından değerlendirilebilir. O yüzden tefsir gibi yeterli küllî kaideye sahip olmayan naklî ilimleri kendilerine özgü yapısıyla ele almak daha tutarlı olabilir. Diğer taraftan Molla Fenârî de tefsirin küllî kaidelerinin yetersizliği meselesine dikkat çekmektedir. Ancak Fenârî İbn Haldûn'dan farklı olarak tefsirin hem âlet hem de nazarî ilim olduğunu ileri

sürmektedir. En nihayetinde İbn Haldûn tefsiri doğrudan âlî ilim addederken Molla Fenârî tefsirin sadece bir yönüyle nazarî ilim yani İbn Haldûn'un ifadesiyle âlî ilim olduğudur. Ancak bu iki âlimin tefsirin küllî kaideleri hususunda aynı olmasa da benzer bir yaklaşım sergilediklerini ileri sürmek imkân dâhilindedir. Buradan hareketle tefsirin kendine özgü bir mahiyeti muhtevi olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

Arslan, Ahmet. *İbn Haldûn*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Aşkar, Mustafa. “Osmanlı Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi: Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*. 271-290. ed. Tefvîk Yücedoğru vd.. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.

Bedevî, Abdurrahman. *Müellefâtü İbn Haldûn*. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2006.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

Boyalık, M. Taha. “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”. *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 91-118.

Boyalık, M. Taha. “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.

Boyalık, M. Taha. *Molla Fenârî'nin Aynü'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi: Tahlil ve Değerlendirme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

Ceyhan, Semih. “İbn Haldûn'un Sûfilere ve Tasavvufa Bakışı: Umrânda Tasavvuf İlmi”. *İbn Haldûn Güncel Okumalar*. ed. Recep Şentürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Çubukçu, İbrahim Agâh. “İslam Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.

Deliser, Bilal. *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*. Ankara: Afşar Matbaası, 2012.

Demirci, Muhsin. “Tefsir İlim Midir, Değil Midir?”. *Tefsir Nasıl Bir İlimdir? – Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı: 15-16 Mayıs 2010*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Aynü'l-a'yân: Tefsîru Sûreti'l-Fatiha*. Dersaadet: Rifat Bey Matbaası, 1325.

Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Fusûsü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006.

Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Miftûhu'l-ğayb ve şerhuhu Misbâhu'l-üns*. nşr. Muhammed Hâcevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1374.

Görgün, Tahsin. “Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî”. *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*. ed. Tevfik Yücedoğru vd.. 177-188. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.

Görgün, Tahsin. “Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesinin Anlaşılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 13-14 (2003), 29-46.

Güçlü, Betül. *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İnbâu'l-gumr bi enbâi'l-umr*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: Lecnetü İhyâi's-türâsi'l-İslâmî, 1972.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *et-Ta'rif bi İbn Haldûn ve rihletuhu garben ve şarken*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Kahire: Lecnetü't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr, 1951.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*. trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib ve Ahmed Cevdet Paşa. haz. Yavuz Yıldırım vd.. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Ali Abdulvâhid Vâfi. Mısır: Nehdatü Mısır, 2010.

Resâilü İhvâni's-safa ve hullâni'l-vefâ. thk. Ârif Temur. Beyrut: Menşûrâtü uveydât, 1995.

Sâti' el-Husrî. *İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.

Say, Seyfi. *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı*. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011.

Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. thk. İbrahim Abdulmecid. Beyrut: Dâru İbn Haldûn, 1999.

Serinsu, Ahmed Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2008.

Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nuhât*. Mısır: Dâru'l-fikir, 1979.

Tek, Abdurrezzak, "Molla Fenârî'nin Tasavvufî Kimliği", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu: 4-6 Aralık 2009*, ed. Tevfik Yücedoğru vd.. 441-458. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010).

Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi 3/22 (2011/1), 533-556.

Türker, Ömer. "Mukaddime'de Aklî İlimler Algısı: İbn Haldûn'un Bireysel Yetenekler Teorisi", *İbn Haldûn Güncel Okumalar*. ed. Recep Şentürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Zirikli, Hayreddîn, *el-A'lâm*. Beyrut: Daru'l-ilm li'l-melâyin, 2002.

Summary

The nature of the tafsir has been the subject of controversy both in the classical and contemporary periods of Islamic science tradition. In this context, the question of whether tafsir is a science and what kind of nature it is if it is a separate science is questioned within the framework of the criteria that classical philosophy foresees for science. In this respect, as opposed to the approach that asserted that tafsir is not a science, the approach that tafsir is an independent science has emerged. In addition to these two approaches, a third approach led to the discussion that tafsir is a science, although it has a unique structure, unlike other sciences. In this study, the views of Molla Fanari and his contemporary Ibn Khaldun, who reflects the mentioned third approach, are compared. According to this, firstly the classification of the sciences in the Islamic science tradition and Ibn Khaldun among the prominent names in this matter are emphasized. Then, to bring a unique perspective on the place of tafsir in the sciences, Molla Fanari, one of the scholars who lived in the early period of the Ottoman Empire, emphasizes the interpretations of tafsir from the previous scholars. In this context, to live in the same age and to be in Egypt at the same time and to have a common intellectual environment, Ibn Khaldun's general place of tafsir in the classification of sciences and the special evaluations of Molla Fanari about tafsir are compared. In other words, the opinions of Ibn Khaldun and Molla Fanari about the place of tafsir in sciences are evaluated in the context of tafsir. Both scholars reveal their views on tafsir in the beginning part of their works. The nature of tafsir, Ibn Khaldun's *Muqaddimah*, which is the introductory chapter of his historical book *Kitab al-Ibar*, and Molla Fanari's *Aynu'l-A'yan* is considered in this research. On the other hand, even though the two works mentioned above constitute the basis of the research, different works of the authors are also applied in the matters that are needed.

In this research, firstly, the intellectual environment in which both scholars are examined in terms of scientific, political and cultural environment and then the place of both scholars in tafsir. At this stage, the science definitions of both scholars are evaluated. In this context, first of all, the views of the two scholars about knowledge and collected science are evaluated in terms of the criteria of classical science

philosophy. Then, the classification of the sciences of both scholars is emphasized. This part of the research aims to reveal where the tafsir is located in the classification of sciences. In the next stage, according to the allocation of a place in the classification of sciences of tafsir, the nature of the tafsir is discussed. In all these stages of the research, the views of Ibn Khaldun and Molla Fanari are examined by the comparison method. Thus, it is aimed to contribute to the discussions about the nature of tafsir over the place where two scholars who are contemporary of each other give tafsir in the sciences. It is known that Molla Fanari, who lived in the Anatolian geography under Ottoman rule, came to Egypt for education in the period when Ibn Khaldun was in Egypt which was under the domination of the Mamluks. It is rumored that Molla Fanari, who came to Egypt on various occasions after the death of Ibn Khaldun, met with the scholars whom Ibn Khaldun interacted with. Besides, both scholars have played common social roles such as scholar, qadî, fakih and sufi. Although it is not possible to state that these two scholars interact with each other, it is possible to state that both are in a common basin and that this basin influences their ideas.

On the other hand, although Ibn Khaldûn and Molla Fanari take the basic principles of classical philosophy of knowledge while receiving information, it is seen that these two scholars reflect the differences in their understanding of Sufism to their understanding of knowledge. Likewise, it is possible to state that although both scholars adhered to the criteria of classical philosophy of science in general, in the term of science, they displayed different attitudes in terms of observing all the criteria of classical philosophy in tafsir. Ibn Khaldun, who is in search of the criteria of classical science philosophy in tafsir, is not concerned about touching all the criteria of classical science philosophy, not only in tafsir but also in some of the sciences he touched. It is seen that Ibn Khaldun did not fully apply the criteria of the historical sciences in terms of being the source of revelation to the erudite sciences. On the other hand, Ibn Khaldun and Molla Fanari classify the sciences according to whether they are ecclesiastical or not. However, although Ibn Khaldun included tafsir in the classification of sciences as a sub-branch of the Qur'an sciences, it can be argued that Molla Fanari considered tafsir as a tool and a theoretical aspect. In fact, according to Ibn Khaldun, tafsir is a high science, although it is a sub-branch of the Qur'anic sciences. In this case, it is possible to

argue that the originality of tafsir according to Ibn Khaldun is due to its inadequate in terms of the Asiatic bases although it is pure science. However, it is noteworthy that Molla Fenârî's evaluation of tafsir in two stages, both instrument and theoretical knowledge, is more evident in the insufficiency of the general rules of tafsir. As a result, it is possible to state that both scholars agree that tafsir does not have a complete base. However, while Ibn Khaldun gave a limited meaning to narrative and language, it was seen that Molla Fanari had a wider field of meaning beyond narrative and language. Thus, these two scholars in the same basin have handled in different ways how tafsir presents its unique structure.